

ESKİ TÜRKÇEDEKİ SIFAT-FİİL EKLERİNİN GÜNÜMÜZ ÖZBEK VE UYGUR TÜRKÇELERİNDEKİ GÖRÜNÜMLERİ

Feridun TEKİN¹

Özet

Türk dilinin tarihî gelişimi ile ilgili yapılmış çalışmalarda 8-13. yüzyıllar olarak belirtilen Eski Türkçe devresinde kullanılan sıfat-fiil ekleri, Türkçenin tarihî macerası içinde çeşitli şekillerde varlıklarını sürdürüp günümüze kadar ulaşmışlardır. Bu süreçte söz konusu sıfat-fiil ekleri, çeşitli (şekil-anlam-işlev bağlamında) değişimlere uğramışlardır. Bu bağlamda çalışmamızda, Eski Türkçe devresinde kullanılan sıfat-fiil eklerinin Türkçenin Güney Doğu sahasında yer alan günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerindeki görünüşleri incelenecektir.

Anahtar Kavramlar: Eski Türkçe-Sıfat-fiiller-Özbek ve Uygur Türkçeleri.

APPEARANCES OF ADJECTIVE-VERB SUFFIXES OF OLD TURKISH IN THE CONTEMPORARY UZBEK AND UIGUR TURKISH

Abstract

In the studies about the historical development of Turkish language; adjective-verb suffixes being used during the Old Turkish, expressed as 8th and 13th centuries, have reached upto day maintaining their existences in various forms in the historical adventure of Turkish. In this process, the adjective-verb suffixes have underwent changes (in the context of form-meaning-function). In this context, in our study; appearances of adjective-verb suffixes being used during the Old Turkish in the contemporary Uzbek and Uigur Turkish taking place on south-east region of Turkish will be researched.

Keywords: Old Turkish-participles-Uzbek and Uighur Turkish.

¹ Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, tekinferidun@hotmail.com.

Giriş

Türk dilinin tarihî dönemleri ile ilgili yapılan çalışmalarda Eski Türkçe devresi olarak 8. yüzyılın ilk yarısından 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili halinde devam eden Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçeleri kastedilmektedir. Şinasi Tekin'e göre Eski Türkçe devresi, Türklerin İslam dinini kabul etmeden önce Moğolistan bozkırları ile Tarım bölgesi ve civarında kullandıkları Köktürk ve Uygur Türkçeleridir (Tekin 1992: 69). Kemal Eraslan, Eski Türkçe devresini, Orhun Kitabeleri ile Türk dilinin oluşumunu tamamlayıp işlenmiş bir yazı dili olarak tarih sahnesine çıkmasından sonra, yani 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar devam eden ve Köktürk ile Uygur kültürlerinin damgasını taşıyan yazı dili olarak kabul etmektedir (Eraslan 1980: XVII). Ahmet Caferoğlu da Köktürk ve Uygur Türkçelerini Eski Türkçe devresini olarak ifade etmektedir (Caferoğlu 1984: 103-148). Ahmet Bican Ercilasun ise 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili olarak devam eden Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerini Eski Türkçe devresi olarak belirtmektedir (Ercilasun 1998: 30-31). Çalışmamızda bahsi geçen Eski Türkçe terimi ile kastedilen Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemleridir. Bu bağlamda Eski Türkçede kullanılan sıfat-fiil eklerinin günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerindeki görünüşleri incelenecektir.

Eski Türkçenin grameri ile yapılan çalışmalarda sıfat-fiil konusu genel olarak isim-fiil ve sıfat-fiil (partisip) başlıkları altında incelenmiştir. A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserinde "İsim Fiiller" başlığı altında *-duq, -dük, -tuq, -tük; -ğu, gü; -sığ, -sig, -suğ, -süg; -ğuluq* eklerini zikretmiştir (Gabain 2007: 82-84). Bununla birlikte aşağıda tasniflerini sıralayacağımız bilim adamlarının sıfat-fiil eki olarak gösterdikleri bazı ekler, Gabain'in eserinde ise "Fiilden Sıfat Yapan Ekler" başlığı altında incelenmiştir: *-ğlı/-gli; -ğma/-gme; -maz/-mez; -miş/-miş; -sığ/-sig, -suğ/-süg; -yuq/-yük* (Gabain 2007: 55-58). Kemal Eraslan, Eski Türkçedeki sıfat-fiilleri, "İsim-Fiiller" başlığı altında inceleyerek şu ekleri göstermiştir: *-daçı/-deçi, -taçı/-teçi; -duq/-dük, -tuq/-tük; -ğan/-gen, -qan/-ken; -ğlı/-gli; -ğma/-gme; -ğu/-gü, -qu/-kü; -maz/-mez; -miş/-miş; -r, -ar/-er, -ur/-ür; -sığ/-sig, -suğ/-süg (veya -q/-k ile); -yuq/-yük* (Eraslan 1980: 46-51). Ahmet Caferoğlu, *-ğma, -gme; -ğlı, -gli; -miş, -miş/-miş; -sığ, -sik; -duq, -dük; -tuk, -tük; -daçı, -teçi, -taçı, -teçi* eklerini partisipler olarak belirtmiştir (Caferoğlu 1984: 143). Şinasi Tekin, "İsim-Fiiller" başlığı altında (*Geçmiş zaman*) *-TUK; -yUK; -miş; (Geniş ve gelecek zaman) -Ar, -Ur (-yUr), -ır, -r; -mAz; -DAçı* eklerini vermiştir (Tekin 1992: 85-86). Ahmet Bican Ercilasun ise *-miş, -dUK, -Xgma, -(X)r~Ar: sırsı-r, -mAz, -slk, -DAçı* eklerini Köktürkçenin sıfat-fiil yapan ekleri olarak göstermiştir (Ercilasun 2004: 189). Bununla birlikte Ercilasun, *-yUK, -(X)gll, -gUIUK/-gUIUg* eklerini Uygur Türkçesinde (Ercilasun 2004: 280-282) ve *-DUK; -miş; Ar, -(X)r; -mAz; -gll; -gAn; -gU; -DAçı* eklerini de Karahanlı Türkçesinde kullanılan sıfat-fiil ekleri olarak belirtmiştir (Ercilasun 2004: 356-357). *Karahanlı Türkçesi Grameri* adlı eserde *-miş/-miş; -dı/-di, -du/-dü; -yük/-yük; -r, -ar/-er, -ır/-ir, -ur/-ür; -maz/-mez; -ğlı/-gli; -ğan/-gen; -ağan/-egen; -ğu/-gü; -ğuçı/-güçi, -ğuluk/-gülük, -ğusi/-güsi; -daçı/-deçi, -taçı/-teçi; -ası/-esi* ekleri, sıfat-fiil ekleri olarak tasnif edilmişlerdir (Hacıeminoğlu 2008: 164-171). *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili* adlı eserde *-duq, -dük, -tük; -miş, -miş, -mıs, -mis; -ır, -ir, -ur, -ür; -ıgma, -igme; -ğuluk; -güçi; -gil; -yuq* ekleri, Eski Türkçedeki sıfat-fiil ekleri olarak verilmiştir (Şükürov, A. M. Meherremov 1976: 156-160). G. Abdurahmanov, Ş.

Şükürov, -miş/-miş; -duq/-dük, -tuq/-tük; -ğan/-gen, -qan/-ken; -ağan/-egen; -r, -ar/ -er, -ur/-ür; -maz/-mez, -ğlı/-gli; -daçı/-deçi eklerini Eski Türkçedeki sıfat-fiil ekleri olarak tasnif etmişlerdir (Abdurahmanov, Ş. Şükürov 1973: 120-127).

Eski Türkçe devresinde kullanılan sıfat-fiil eklerinin Türkçenin daha sonraki evrelerinde -Genel Türkçenin Güney Doğu (Karluk) sahasının yazı dilleri Harezmi (14. yüzyıl) ve Çağatay Türkçeleri (15. Yüzyıl-20. yüzyılın başlangıcı) devrelerinde- de bazıları birtakım ses ve şekil değişmelerine uğrayarak varlıklarını sürdürmüşler, bazıları ise kullanımdan düşmüşlerdir. Bu bağlamda Harezmi Türkçesinde -ğu/-gü; -ğan/-gen; -daçı/-deçi; -r, -ar/-er, -ur/-ür; -maz/-mes; -miş/-miş; -duq/-dük (Akalin 1988: 193-196) ve Çağatay Türkçesinde ise -ğan/-gen; -ğu/-gü, -ğudek/-güdek; -ğuçı/-güçi, -ğuluq/-gülük; -r, -ar/-er, -ur/-ür; -mas/-mes; -miş/-miş ekleri, sıfat-fiil yapımında kullanılmışlardır (Eckmann 2003: 99-104).

Çağatay Türkçesinin devamı olan günümüz Özbek Türkçesindeki sıfat-fiil ekleri şunlardır: -gän (-kän/-qan); -(ä)digän, -(y)digän; -(ä)yätgän; -(ä)r; -mäs; -ğı/ğu, -gi/-gü; -äcäk; -äsi; -miş (Tekin 2009: 19). Günümüz Uygur Türkçesinde ise -ğan/-gen, -qan/-ken; -r, -ar/-er; -mas/-mes; -digan; -ğu/-gü, -qu/-kü; -äcäk; -miş ekleri, sıfat-fiil oluşturmada kullanılmaktadırlar (Öztürk 1997: 221-229).

Yukarıda zikredilen ekler aracılığı ile Eski Türkçe devresinde kullanılan sıfat-fiil eklerinin -tarihî süreç içinde- bir kısmının Özbek ve Uygur Türkçelerinde kullanımdan düştüğü, bir kısmının ise bazı fonetik değişimlere uğradığı ve bu dönemde kullanılmayan bazı yeni eklerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Eski Türkçe devresinde kullanılan sıfat-fiil eklerinin günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerindeki görünüşleri hakkında bazı tespitler yapmamız gerekmektedir.² Bu tespitlerimizi iki ana başlık halinde yapabiliriz:

A. Eski Türkçe Devresinden Bu Yana Günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerinde Kullanılan Sıfat-Fiil Ekleri

1. **-ğan/-gen, -qan/-ken:** Geniş/geçmiş zaman ifadesi taşımaktadır. Eski Türkçe devresinden sonra da bütün Türk lehçelerinde işlek olarak kullanılan bu ekin Türkiye Türkçesindeki karşılığı “-An” dır. Eski Türkçe devresindeki kullanımları şöyledir:

a) İsim olarak kullanılır:

“cuvänmertliqını **hu qılğan** iki ajunni buldaçı (Cömertliği kendisine **âdet edinen** her iki dünya nimetini bulur.)” (Eraslan 1980: 79).

b) Sıfat olarak kullanılır:

“**törütgen igidgen keçürgen** idim (Yaratan, besleyen ve göçüren rabbim.)” (Eraslan 1980: 79).

c) Birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılır:

² Bu karşılaştırmada Eski Türkçe devresi için (Eraslan 1980) künyeli eserde zikredilen sıfat-fiil ekleri esas alınacaktır.

“bularnı mat bölser **bolur** sansar-ta **turğan** (*Bunları öylesine ayırt eden samsara’da **duran olur.***)” (Eraslan 1980: 79).

Bu sıfat-fiil eki, Özbek Türkçesinde *-ğan(-kän/-qan)*, Uygur Türkçesinde ise *-ğan/-gen, -qan/ken* şekillerindedir. Her iki lehçede de yaygın olarak kullanılmaktadır. Söz konusu sıfat-fiil ekinin Türkiye Türkçesinde karşılığı Özbek Türkçesi için *-m°ş, -An, -d°k, -mA*, Uygur Türkçesi için ise *-An, -d°k* şekilleridir. Özbek Türkçesinde belli başlı kullanılışları şöyledir:³

a) İsim olarak kullanılışı:

“Birinçisigä tabiätän alâhidä qâbiliyätleri **bolmägänlär** kirädilär. (*Birincisine fitraten başkaca yetenekleri **olmayanlar** girerler.*)

“Méhmanıning biznikidä néçä kün **bolgäni** ésimdä yoq. (*Misafirin bizde kaç gün **kaldığı** hatırmıda değil.*)”

“Biräk Lacvati özini Pandit Şadiramgä **turmuşgä çıqargänlaridän** räzi édi. (*Fakat Lacvati kendisini Pandit Şadiram ile **evlendirmelerine** razı idi.*)”

b) Sıfat olarak kullanılışı:

“Mén ulär âğzidän **çıqqan sözlärni** bir çétdä yazib otirdim. (*Ben onların ağzından **çkan** sözleri bir köşede yazıp durdum.*)”

“Sengä **bağışlängän** sözlärim häm köp. (*Sana **atfedilmiş** sözlerim de çok.*)”

“Täşkentdän **çıqqan kündän** başläb Ämänni säğinämän. (*Taşkent’ten **ayrıldığı** gündən itibaren Aman’ı özlüyorum.*)”

Uygur Türkçesi için örnekler:⁴

“Kördünlergü közümdin **aqqan yaşni**. (*Gördünüz mü gözümde **akan** yaş.*)”

2. *ğu/-gü, -qu/-kü*: Eski Türkçenin ilk dönemlerinden bu yana bütün Türk lehçe ve şivelerinde kullanılan bu ek, gereklilik ve gelecek zaman kavramı taşıyan sıfat-fiiller oluşturur. Tek başına kullanıldığı gibi *+çı/+çi; +lıq/+lik, +luq/+lük* ve *+sız/+süz, +suz/+süz* ekleriyle de genişleyebilir. Bunun yanında *kerek* sözcüğü ile kullanıldığında gereklilik çekimi oluşturur (Eraslan 1980: 85). Söz konusu ekin Eski Türkçe devresindeki kullanılışlarından bazıları şunlardır:⁵

a) *-AcAk* anlamı veren sıfat-fiiller oluşturur:

“**qutğargü** tınlıg-larıg taptuqta qotmadın qamuğını qutqar-tıngız (***Kurtarılacak** -kurtarılması gereken- canlıları bulunca istisnasız hepsini kurtardınız.*)” (Eraslan 1980: 89).

³ Özbek Türkçesindeki kullanımlar için verilen örnekler (Tekin 2009) künyeli eserden alınmıştır.

⁴ Uygur Türkçesindeki kullanımlar için verilen örnekler (Öztürk 1997) künyeli eserden alınmıştır.

⁵ Bu ekin kullanılışları ile ilgili geniş bilgi için bkz. (Mansuroğlu 1953: 341-348).

b) İsim olarak kullanılır:

“bu iki türlü edgülerke tükellig **bolğu** kergek (*Bu iki türlü sevapla donanmış **olmak** gerekir.*)” (Eraslan 1980: 85).

c) Gereklilik kipi oluşturmada kullanılır:

“bidi öz-e **urğu ol** (*Yüz üzerine **vurmak gerek -vurulmalıdır.***)” (Eraslan 1980: 90).

ç) Yüklem ismi olarak kullanılır:

“yiwik **tol-ğu toş-ğu+ka** (*teçhizatı tam **yapmak** lazım*)

oqığuqa tutuzur män (***okumayı emrediyorum***)” (Gabain 2007: 83).

d) Edatlara bağlanarak kullanılır: Bu ek *teg*, *üçün* ve *üze* edatlarına bağlanarak kullanılabilir.

“birök özinge **ğılmağu teg** ne negü iş işlegeli... (*Eğer kendisine **yapılmayacak gibi** hangi iş yapmayı...*)

...sizni **körgü üçün** (...*sizi **görmek için***)”

“Nomluğ et’özüg tanuqladım inç mengilig **bolqu üçün** (*Huzurlu ve sevinçli **olmak için** kanun vücudunu -drahma-kaya- ispatladım.*)” (Eraslan 1980: 88).

Bu sıfat-fiil eki, Özbek Türkçesinde *-ğı/ğu*, *-gi/-gü*, Uygur Türkçesinde ise *-ğu/-gü*, *-qu/-kü* şeklindedir. Her iki lehçede de arkaik olup kullanımı yaygın değildir. En belirgin özelliği tek başına kullanılmayıp üzerine *+si* iyelik, durum ve isimden isim eklerini alarak çeşitli anlam ve görevlerde kullanılmasıdır. Bu ekin Özbek Türkçesindeki bazı kullanımları şöyledir:

a) *-AcAk* anlamı veren sıfat-fiiller oluşturur:

“...**kélgüsi bâbdä** nimälärni yazmâqçı ékänini süriştirärdi. (...*gelecek bölümde neleri yazmak niyetinde olduğunu sorardı.*)”

b) Geçici ve kalıcı isimler oluşturur:

“Zâtän qadim zämânlärdä häm şundäy bolgän vä **kélgüsidä** häm şundäy bolädi. (*Zaten çok eski devirlerde de böyle olmuş ve **gelecekte** de aynı olacak.*)

Åş, qırğävul, pätir vä başqa mäydä-cüydä **yégülikläрни** qaytärrib bértilär. (*Pilav, tavuk, yufka ve buna benzer **yiyecekleri** geri verdiler.*)”

c) İstek bildiren yapı oluşturur:

“Nélär gäpläşgänimizni **yazgim kélmäydi**. (*Neler konuştuğumuzu **yazasım** gelmiyor.*)”

ç) *+däy/+dék* ekleşmiş edatlarıyla kullanılabilir:

“Çetan Lohurdän burnidän târtsä **yıqılgüdek** hâldän tâyib kıldı. (Çetan, Lohur’dan üflenilse **düşecek gibi** bitkin bir halde geldi.)”

Mâbâdâ xat **yazgüday bolsam** hâm âlâm qılmäs edi. (Mektup **yazacak olsam** da üzülmezdi.)”

Bu ek, Uygur Türkçesinde de Özbek Türkçesinde olduğu gibi benzer şekillerde kullanılır:

a) İstek bildiren yapı oluşturur:

“Künige on körsemmu sēni (Günde on kere görsem de seni

Körgüm kélür yine hem yine. **Göresim gelir** tekrar tekrar.)”

b) Geçici ve kalıcı isimler oluşturur:

“**Kelgüsining** gül süriti (Geleceğin gül yüzü

El qelbige yürmekte sizip. Halkın gönlüne sinip gitmekte.)”

c) *+dek* ekleşmiş edatıyla kullanılabilir:

“Aşlıq dukiniğa bėrip, beş künge **yetgüdek** un élip kel. (Gıda dükkânına varıp, beş gün **yetecek kadar** un alıp gel.)” (Öztürk 1997: 227-228).

3. *-r, -ar/-er, -ur/-ür*: Geniş zaman kavramı taşır. Eski Türkçe devresinden beri kullanımda olan bir ektir.

Bu ek, Özbek Türkçesinde *-(ä)r*, Uygur Türkçesinde ise *-r, -ar/-(ä)r* görünümündedir. Her iki lehçede de kullanım alanı sınırlıdır. Genellikle kalıcı ve geçici isimler oluştururlar. Söz konusu sıfat-fiil eklerinin oluşturdukları bazı yapılar şöyledir:

a) Basit fiillerle birlikte kullanımı:

Özbek Türkçesinde:

“Massagetlärning **turär cäyi** esä Aral dēngizining şarki cänubidä, Amu vä Sirdäryalär ortäsidadır. (Messegetlerin **oturduğu yer** ise Aral gölünün güney doğusunda Amu ve Sirderya arasındadır.)”

Uygur Türkçesinde:

“Yarimning **turar cayı** (Yârimin **oturduğu yer**

Qeşqer degen şeherdur. **Kaşgar denen şehirdir.**)”

b) *+li~lik* ekiyle genişletilmiş şekiller:

Özbek Türkçesinde:

“Nihâyät, u öz äsârläridä mantıqdän fâydäläniş üçün **tüşünärlı ibârälär**, nâzik işâralär qollädi. (Sonunda o eserlerinde mantıktan faydalanmak için **anlaşılır ibareleri**, hassas işaretleri tercih etti.)”

Uygur Türkçesinde:

“Umumen, bu yıllarda prozimiz közge **körünerlik yükselişlerge** ige bolup... (Umumiyetle, bu yıllarda hikâyemiz gözle **görünür yükselişlere sahip olup...**)”

c) Kalıcı ve geçici isimler oluşturması:

Özbek Türkçesinde:

“...lékin **yoltösärlär** bungä könişmäbdi, uni öldirişgä çäğlänişibdi. (...*lakin yol kesenler (haydutlar) buna razı olmamışlar, onu öldürmeye hazırlanmışlar.*)

... **érsévär xalqımızning** qahrämânânä ötmışidän bir-ikki epizod bolışı bilän birgä tarihimiz haqdägi ilk yazmä mä'lumât hämdir. (...*hürriyetperver halkımızın kahramanâne geçmişinin bir iki örneği olmasının yanında aynı zamanda tarihimizin ilk yazılı bilgileridir.*)”

Uygur Türkçesinde:

“Eçinma ketgendin, qorqma **kelerdin**

(Üzülme gidene, korkma **gelenden**

Kim bilidu qandaq vaqieler boluş **kéterini**

Kim bilir, nasıl vakialar olacağını.)”

ç) *bol-* yardımcı fiili ile kullanımı:

Özbek Türkçesinde:

“Bä'zän Arästu, ävvälläri özigä **tüşünärsiz bolgän mäsälälärgä** yaki inkâr étgän köp närsälärgä qaytädi. (*Bazen Aristo başlangıçta kendisi için **anlaşılmaz olan meselelere** ya da inkâr ettiği birçok şeye geri döner.*)”

Uygur Türkçesinde:

“Telmürüp **öler boldum** (Ümidle gözlemekten **ölür oldum**

Yarimning işigide **Yârimin eşiğinde**)”

4. *-maz/-mez*: Türkçenin ilk yazılı metinlerinden beri kullanımda olan bir ektir. Olumsuz geniş zaman bildiren sıfat-fiiller oluşturur.⁶ Özbek Türkçesinde *-mäs*, Uygur Türkçesinde ise *-mas/-mes* şekillerinde kullanılan bu ekin Özbek Türkçesindeki şekil-anlam-işlev bağlamında görünüşleri şu şekildedir:

a) *-mAz* tipi *-mäs* ekli sıfat-fiiller:

“Értäk émäs, bir **yarämäs xayäl** déng. (*Masal değil, bir **gerçekleşemez hayal** deyin.*)”

⁶ Bu ekin tarihî gelişimi, Eski Türkçe devresindeki kullanımları ile ilgili geniş bilgi için bkz. (Eraslan, 1980: 100-104).; Oğuz grubu Türk şivelerindeki kullanımları için bkz. (Gökdağ 1993: 1130-136).

b) *+lik* ekiyle genişletilmiş şekiller:

“Çetan özidä yoqâtişgä üringän barçä **yarämäsliklär** ätrâfdä ğıç-ğıç ékänini kördi. (Çetan kendisinde (onu) yok etmeye çabalayan bütün **yaramazlıkların** etrafta fink attıklarını gördü.)”

c) *bol-* tasvir fiili ile kullanımı:

“Ulärning fikriçä, Ällâh-sâf, **tutib bolmäs** ve **körüb bolmäs** ruh. (Onların düşüncesine göre Allah temiz, **tutulmaz** ve **görülmez** (bir) ruhtur.)”

ç) *-AcAk* tipi *-mäs* ekli sıfat-fiiller:

“Bu hikâyälärni éşitgäç, ägär özige anıq bir iş tâpşirilmäsä, Simlagä **bärmäsligini** bildirdi. (Bu hikâyeleri duyunca, eğer kendisine belirli bir iş verilmezse Simla’ya **gitmeyeceğini** bildirdi.)”

d) *-mA* tipi *-mäs* ekli sıfat-fiiller:

“U boşäşib ketgän gäväsini **qımirlätmäslikkä** ürinib, häräkatsiz yatardı. (O gevşeyen vücudunu **kımıldatmamaya** çaba gösterip, hareketsiz bir şekilde yatardı.)”

e) Tekrar grubu oluşturan *-(ä)r* ve *-mäs* ekli sıfat-fiiller: Bu yapıda tekrar grupları sıfat ve zarf olarak kullanılabilirler:

“Taqdirning **bitmäs-tügänmäs zärbälärindän** ävuniş üçün, äftidän Çetangä äcâyib küç-qudrät ätä qilingän bolsä këräk. (Takdirin **bitmez tükenmez darbelerinden** avunmak için galiba Çetan’a şaşılacak bir güç ve kuvvet bahşedilmiş olsa gerek.)”

“U Leningradgä yétib **bârär-bärmäs**, quyidägi şé’rni yazib yubardı. (O Leningrad’a **varır varmaz**, aşağıdaki şiiri yazıp gönderdi.)”

f) *-mäs këräk/zärur* yapısının gereklilik kipi olarak kullanılması:

“Bundäy şähärgä hâkim bolädigän ädäm (Allâhdän başqa) héc kimgä **boysunmäsligi këräk**. (Böyle bir şehre yönetici olacak insan (Allah’tan başka) hiç kimseye **itaat etmemeli**.)”

“U, anglägän, körgän, éşitgän, idrâk étgän narsälärni hâtiräsida tölä-tökis saqläb qalışı, barçä täfsilätlärini **unutmäsligi zärur**. (Onun, anladığı, gördüğü, işittiği ve idrak ettiği nesnelere hafızasında dört dörtlük saklaması, bütün ayrıntılarını **unutmaması zorunludur**.)”

Söz konusu ekle ilgili olarak Rıdvan Öztürk’ün eserinde verdiği örnekler aracılığı ile şu tespitleri yapmak mümkündür:

a) Sıfat tamlaması oluşturur:

“Nomuşçün can bergen (Namus için can veren

Untulmas kurbanı bar. **Unutulmaz kurbanı** var.)”

b) Geçici isimler oluşturur:

“Séning tar zamaning **kelmeske** ketti (*Senin dar zamanın gelmeze gitti.*)”

c) Gereklilik çekiminde kullanılır:

“Sén méni hicil **qilmasliğin kérek** (*Sen beni utandırmamalısın.*)

İttıpaqlık üçün paydsız geplerni **qilmaslik lazim** (*Birleşmek için faydasız lafları söylememek lazim.*)”

5. *-miş/-miş*: Belirsiz geçmiş zaman kavramı taşıyan bu ek, Eski Türkçe devresinden bu yana bütün Türk lehçe ve şivelerinde varlığını sürdürmüştür.⁷ Günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerinde *-miş*⁸ şeklinde kullanılır ve işlek değildir. Özbek Türkçesinde *ötmüş, turmuş, bolmuş ve qılmış* gibi sözcüklerde kalıplaşmış olarak karşımıza çıkar. Uygur Türkçesi için de benzer bir durum söz konusudur. Özbek Türkçesindeki bazı kullanımları şöyledir:

a) Basit fiillerle birlikte kullanımı:

“Haqiqatän häm, Äybék ilä **kéçmiş hayätimni** ésläsäm xuddi qaytädän yaşäyätgändäy bolämän. (*Gerçekten de Aybek ile geçen hayatımı hatırlasam aynen yeniden yaşamış gibi oluyorum.*)”

b) *bol-* yardımcı fiili ile kullanımı:

“Ävvälä şimâliy-şarqiy vilâyätläär éràniylärning räsmiy **dini bolmiş** zärdüştiylikning vätäni, béşiği édi. (*Önceleri güneydoğu vilayetleri, Farsların resmi dini olmuş Zerdüştlük’ün vatani, beşiği idi.*)”

c) Kalıcı ve geçici isimler oluşturması:

“Änä şu tarihiy şarâitdä milliy äng ösdi, näticädä qahrämânänä **ötmışgä** qızıqış ärttdi. (*İşte bu tarihî şartlarda millî şuur olgunlaştı, sonuçta kahramanane geçmişe ilgi arttı.*)

Oninçidän, dirhäm, dinâr vä şu käbi **turmuş** buyumläriğä cirkäniş bilän qaräsın. (*Onuncusu, dirhem, dinar ve bunun gibi yaşam eşyalarına kıskançlık ile baksın.*)

İnsänning ölimidän keyingi taqdiri bu dünyädäği **qılmışı**, yaxşilik yaki yamânlıklärdän kélip çıqädi. (*İnsanın ölümünden sonraki kaderini bu dünyadaki yaptığı, iyilik ya da kötülükleri belirler.*)”

ç) *+dék* ekleşmiş edatı ile kullanımı:

“Grekler üçün Homer dâstânläri vä mifik дәvrlär häm uzâq bolmägän **ötmışdék** tuyulär édi. (*Grekler için Homer destanları ve mitolojik devirler de uzak olmayan geçmiş gibi hissedilirdi.*)”

⁷ Bu ekin Eski Türkçe devresindeki kullanımları hakkında bkz. (Eraslan 1980: 104-122).; Oğuz grubu Türk lehçelerindeki kullanımları hakkında geniş bilgi için bkz. (Gökdağ 1993: 124-129).

⁸ Bu ek Özbek Türkçesinde *tur-* fiilinin üzerine *-muş* varyantı ile getirilir.

B. Eski Türkçe Devresinde Kullanımda Olup Günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerinde Kullanımdan Düşen Sıfat-Fiil Ekleri

Eski Türkçe devresinde kullanılan *-daçı/-deçi*, *-taçı/-teçi*; *-duq/-dük*, *-tuq/-tük*; *-ğlı/-gli*; *-ğma/-gme*; *-sığ/-sig*, *-suğ/-süg* (veya *-q/-k* ile); *-yuq/-yük* sıfat-fiil ekleri günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerinde kullanımdan düşmüşlerdir. Bu eklerin bir kısmının görev ve anlamını bazı ekler yüklenmiştir. Örneğin Eski Türkçe devresinde kullanılan *-duq/-dük*, *-tuq/-tük* sıfat-fiil ekinin görevini Özbek ve Uygur Türkçelerinde *-gän* (*-kän/-qan*) eki üstlenmiştir. Bu bağlamda Eski Türkçe devresinde kullanımda olan fakat günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerinde mevcut olmayan eklerin görev ve anlamları birtakım ekler aracılığı karşılandığı, çeşitli eklerin (*-(ä)digän*, *-(y)digän*; *-(ä)yätgän* gibi) ortaya çıktığı, Batı Türkçesi sahasına ait *-äcäk*; *-äsi* eklerinin *-daçı/-deçi*, *-taçı/-teçi* ekinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Dilin canlı bir varlık olduğu gerçeğinden hareketle Türkçenin tarihî macerası içinde gerçekleşen bu ve buna benzer dil olaylarının bu açıdan değerlendirilmesi gerekmektedir.

ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ

â: Yarı yuvarlak, geniş, kalın (a-o) arası ünlü.

ä: Düz, geniş, yarı-kalın ünlü.

é: Düz, yarı açık (kapalı), ön ünlü.

ğ: Sızıcı, ötümlü, art damak ünsüzü.

h: Tonsuz, sızıcı boğaz ünsüzü.

x: Tonsuz, sızıcı art damak ünsüzü.

q: Patlayıcı, ötümsüz, art damak ünsüzü.

ng: Genzel ön ve art damak ünsüzü.

KAYNAKÇA

Abdurahmanov, G., Ş. Şükürov (1973). *Özbek Tilining Tarixiy Grammatikasi*. Taşkent: Oqituvçi.

Akalın, Mehmet (1988). *Tarihi Türk Şiveleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Caferoğlu, Ahmet (1984). *Türk Dili Tarihi I-II*. İstanbul: Enderun Yayınları.

Eckmann, J. (2003). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.

Eraslan, Kemal (1980). *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (1998). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Gabain, A. V., *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gökdağ, Bilgehan Atsız (1993). *Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-Fiiller*. Doktora Tezi: Kayseri: Erciyes Ün.

Hacıeminoğlu, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mansuroğlu, Mecdut (1953). "Türkçe'de -ğu Ekinin Fonksiyonları". *Türkiyat Mecmuası*, 10: 341-348.

Öztürk, Rıdvan (1997). *Uygur Ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şükürov, E. Ç., A. M. MEHERREMOV (1976). *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*. Bakı: APİ-nin Neşri.

Tekin, Feridun (2009). *Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri (Şekil-Anlam-İşlev)*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.

Tekin, Şinasi (1992). "Eski Türkçe". *Türk Dünyası El Kitabı*, II. Cilt -Dil-Kültür-Sanat-. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 69-120.

